

קריאת שמע שעל המיתה*

א. פתיחה

קריאת שמע (להלן "ק"ש)¹ כוללת פרשיות שהן מן היסודיות ביותר בתורה. דבר זה מתבטא בכמה היבטים:

- בק"ש טמונים היסודות של עשרת הדברות.²
 - הדבר הראשון שמלמדים את הקטן מרגע שהוא למד לדבר הוא קריאת שמע.³
 - התורה מְצַנֶּה על כתיבת הפרשיות במזוזה ובתפלין.⁴
- היבט משמעותי, ואולי זה המשמעותי ביותר בתודעה הרוחנית של היהודי, הוא חובת ק"ש שחרית וערבית. חכמים למדו שהאמור בפרשיות 'שמע' ו'והיה אם שמוע': "בְּשִׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ" מלמד על חיוב קריאת פרשיות ק"ש בבוקר ובערב.⁵

* הפניה סתמית במאמר זה היא למסכת ברכות.

¹ המושג כאן מתייחס לשלוש פרשיות של ק"ש. תיחומו המדויק של המושג ביחס לחובת ק"ש שעל המִטָּה נתון במחלוקת הפוסקים (וזו לא תִּדוּן במסגרת זו).

כדאי להדגיש כי ראשי הַתְּבוּת מתייחסים ל"קריאה" כשם פעולה וכשם עצם כאחד.

² ראה ירושלמי א', ה (המתבסס גם על הפרשה השלישית בק"ש). הרב יואל בן נון (במאמרו "קריאת שמע המורחבת", זמין באתר 'תורת הר עצינן') ממקד את ההקבלה של ק"ש (הכוללת את פרשיות "שמע" ו'והיה אם שמוע') לעשרת הדברות דוקא סביב שני הדברות הראשונים, יעוין שם.

כמוכן, ציון זה מניח שעשרת הדברות עצמם נחשבים יסודיים ביותר.

³ קביעה זו מתבססת על התוספתא (חגיגה (ליברמן) א', ב): "קטן... יודע לדבר אביו מלמדו שמע ותורה ולשון קודש ואם לאו ראוי לו שלא בא לעולם".

בתוספתא נראה שסדר הלימוד הוא: 1. פרשיות ק"ש, 2. התורה כולה, 3. לשון הקדש. בספרי זוטא ט"ו, לח הסדר הוא: 1. התורה, 2. ק"ש. על כן, לא ניתן להבין שבלמוד "תורה" הכונה היא שיש ללמוד את כל התורה. מכח קושי זה מסביר רב המנונא בבבלי (סוכה מב.) שהפְּנִינָה ללימוד הפסוק (דברים ל"ג, ד): "תוֹרָה צְנָה לְנוּ מִשָּׁה מוֹרְשָׁה קְהֵלֶת יַעֲקֹב": נראה להציע שרב המנונא לשיטתו (מכות כג--כד.) שהפסוק הזה מלמד על כך שיש תר"ג מצוות, מלבד שאר המשמעויות החשובות שהוא כולל בתוכו. יתכן שניתן להציע פרשנות אחרת (על פי הירושלמי סוכה ג', יב) ולומר שלימוד ה'תורה' פירושו לימוד 'לשון תורה', ורק לאחריו בא לימוד ק"ש.

יש לציין כי במדרש תנאים (דברים י"א, יט) ק"ש לא מוזכרת, אלא רק חובת לימוד התורה ככלל.

⁴ מפני שבהן נאמר: "וּכְתַבְתֶּם עַל מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ" (דברים ו', ט; י"א, כ), וראה רש"י מנחות כח.

⁵ ואף לשיטת רב יהודה בבבלי (כא.) שק"ש דרבנן, פסוקים אלו מהווים אסמכתא לכך.

בפועל, הנצמד לנוסח הסידור יקרא ק"ש⁶ לא פחות⁷ מ-4 פעמים ביום: א. ק"ש הנאמרת בין ברכות השחר לסדר הקרבנות. ב. ק"ש הנאמרת בסמוך לתפלת עמידה של שחרית. ג. ק"ש הנאמרת לפני תפלת עמידה של ערבית. ד. ק"ש שעל המטה (להלן קשש"ה).
 חובת קשש"ה נזכרת לראשונה באופן מפורש בגמרא (ד:):

אמר ר' יהושע בן לוי: אע"פ שקרא אדם ק"ש בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מיטתו.

מאמר זה מבקש לבחון את קשש"ה:⁸ את מקור החיוב בה, את אפיה, וכפועל יוצא את גדריה. אין הוא מכיל סקירה היסטורית מדוקדקת של תוספת כל קטע וקטע לסדר הקריאה, אך הוא מכיל נסיון לניתוח (פנומנולוגי) כולל שלה כפי שהיא נאמרת כיום.⁹

ב. אופי הקריאה

1. קריאה סמוך לשינה

הסוגיא דנה בדברי רבי יהושע בן לוי (להלן ריב"ל) מכיוונים שונים:

אמר רבי יוסי: מאי קרא – רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו סלה.

רבי יוסי דורש חובה זו מפסוק בתהלים. רש"י מסביר שרבי יוסי דורש מן הפסוק שיש חובה לקרוא בטרם אדם דום בשנתו את הפרשיה שנאמר בה: "אִמְרוּ בְּלִבְבְּכֶם" ("עַל לִבְבְּךָ") "עַל מִשְׁפָּכְכֶם" ("בְּשִׁכְבְּךָ") – הלא היא פרשת ק"ש.

רבי יוסי, בעקבות הפסוק, טוען לקיום זיקה בין השינה לקריאה, ויש מקום לעמוד על משמעות זיקה זו. כמו כן יש להתיחס לקשר בין תחלת הפסוק "רגזו ואל תחטאו" לסופו, שממנו עולה כי מטרת ק"ש היא הבאת האדם לידי כך שלא יחטא. נסיון לעמוד על משמעויות אלו יובא להלן.

⁶ הרכב הקריאה אינו זהה לגמרי בכל אחת מהן, אך עיקר הקריאה משותף.

⁷ תלמידי רבנו יונה (א. ד"ה אלא, והלאה) בוחנים אפשרויות שונות לקרוא ק"ש נוספת לאחר תפלת ערבית ובטרם סעודת הערב, כדי שלא יאכל אדם לפני שקרא ק"ש. הם מתייחסים למצב שבו ק"ש שבבית הכנסת נקראת לפני צאת הכוכבים, ומניחים שאין יוצאים ידי חובה בקריאת שמע שעל המטה, נושא שידון להלן בהרחבה.

⁸ באופן טבעי, ישנה זיקה בין קריאה זו לשאר הקריאות, אך עיקר העיסוק יהיה בקשש"ה.

⁹ יש להסתייג מניסוח זה כיון שנוסח קשש"ה – הנדפס והנאמר בפועל – משתנים מסידור לסידור ומאדם לאדם. השינויים קיימים הן בקטעים הכלולים בה הן בסדרם בקריאה.

2. תלמוד תורה

לאחר מכן עוברת הגמרא לדון בהיקף הדין:

אמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא אין צריך. אמר אביי: אף תלמיד חכם מיכע ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' א-ל אמת. (ד-ה.)

רב נחמן פוטר תלמיד חכם מקש"ה. אביי משיב לו שאף תלמיד חכם צריך לומר פסוק של רחמים. לכאורה, אביי משיב בדברים שאינם ממין הענין, שכן רב נחמן דן לענין חיוב בק"ש ואֵלו הוא דן בחובת קריאת פסוקי רחמים!?

נראה להסביר שרב נחמן ואביי נחלקו בשאלה זו גופא – מה יסוד החיוב בקש"ה. רב נחמן סובר שיש דין אחד בחיוב קש"ה והוא אינו שייך בתלמידי חכמים, ואֵלו אביי סובר שיש שני דינים בחובת הקריאה:¹⁰ הדין המחייב ק"ש מלאה אכן אינו שייך בתלמידי חכמים, אך ישנו דין נוסף השייך גם בתלמידי חכמים והוא המחייב בקריאת פסוק רחמים.

מה אָפְּיָם של שני הדינים הללו? מסתבר שהדין הראשון, העולה מסיוגו של רב נחמן, מחייב קש"ה משום תלמוד תורה. מצות תלמוד תורה מחייבת לקרוא קש"ה, אך תלמידי חכמים העוסקים תדיר בתורה אינם זקוקים לקרוא ק"ש כדי לתלמוד תורה. הבנה זו ביחס לאֵפיו של הדין עולה במפורש בדברי הגאונים:

ותלמיד חכם, שכל היום עוסק בתורה ומשכים ומעריב, אין צריך לומר ק"ש אלא זה הפסוק. בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי ה' א-ל אמת.

(סדר רב עמרם גאון (הרפנס) קריאת שמע על המיטה)

ות"ח פטורין לקרות קרית שמע על מיטתן, דכד אמר רב נחמן בר יצחק ת"ח אינו צריך, טעם ברור אמר בה... כיון שתמיד עוסק בתורה. (אוצר הגאונים – התשובות יח)

תפישת פרשיות ק"ש כתלמוד תורה עולה גם בהקשרים נוספים.¹¹ כך לדוגמא מגדיר רבי יוחנן את חובת תלמוד תורה:

¹⁰ ניתן להסביר גם שאביי סובר שיש רק דין אחד שיש לו שני מסלולים לקיומו. אף אם אין זה הסבר הכרחי בשיטת אביי, הוא מסתבר מאוד בשיטת רבי יצחק שיוזכר להלן.

בדרך זו ניתן להבין את פסק הרמב"ם תפלה ז', ב שכל אדם יכול לומר פסוק של רחמים במקום ק"ש. האחרונים תמהו מנין לרמב"ם להרחיב את דברי אביי לכל אדם. אם אכן מדובר בדין אחד שיש לו שני מסלולים, מתישבים דברי הרמב"ם כמין חומר.

¹¹ תזה אחרת, הרואה גם בתלמוד תורה אופי של בקשה, עולה מדברי המג"א רל"ט, ב: "דשמע א"א משום שמירה רק... צ"ל ד"ת או בקשה סמוך לשינה".

כמו כן, ראה תוספתא חגיגה (ליברמן) א', ב (צוטטה לעיל בהע' 3) שבה ניתן לראות כי ק"ש היא היחידה הקטנה והבסיסית ביותר של תלמוד תורה.

אמר רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי: אפי' לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית – קיים לא ימוש. (מנחות צט:)

הקיום הבסיסי ביותר של מצות תלמוד תורה מתקיים באמצעות ק"ש שחרית וערבית. הקשר אגדתי נוסף עולה בדברי רב אחאי גאון בשאלות:

א"ר חנא בר חימי א"ר פדת א"ר יוחנן כל המשביע עצמו מדברי תורה או קורא קריית שמע על מטתו (ולא) לך¹² אין מבשרין אותו בשורות רעות...

(שאלות דרב אחאי גאון מקץ כט)

בנוסח הגמרא שלפנינו (יד). נכתב רק: "כל המשביע עצמו מדברי תורה", ובדברי רב אחאי נוספה התיחסות מפורשת לק"ש. עולה אם כן שהוא תופש את קשש"ה כלימוד תורה.¹³

3. שמירה מפני המזיקין

כדי להשלים את הבנת הדין השני העולה בדברי אבבי, כדאי להקדים את דברי רבי יצחק:¹⁴

אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מיטתו, כאלו אוחז חרב של שתי פיות בידו... ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מיטתו – מזיקין בדילין הימנו. (ה).

רבי יצחק מתאר את האדם השוכב על מטתו כאדם המצוי במצב סכנה. מזיקין טובבים אותו ומאיימים להזיקו. האדם הקורא קשש"ה מתמגן מפני המזיקין הללו על ידי שהוא "אוהז חרב של שתי פיות בידו", וכתוצאה מכך ה"מזיקין בדילין הימנו". על פי הבנה זו, יש לקרוא קשש"ה כדי להשמר מן המזיקין. כך מפורש גם בירושלמי:¹⁵

ר' הונא בשם רב יוסף מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב בשביל להבריח את המזיקין.¹⁶ (ירושלמי א', א)

¹² בנוסח הפנים נכתב: "ולא לך" אך נראה להגיה כך על פי הגרסא שלפנינו בגמרא (יד).

¹³ כמובן, ניתן לדחות דיוק זה ולומר שישנם שני מסלולים להנצל מבשורות רעות.

¹⁴ דברי רבי יצחק התפרסמו במקום נוסף שבו הוא מתיחס להשפעת קיום ההלכה במלחמה כנגד מקטרגים למיניהם. הפננה כמובן לדבריו במסכת ראש השנה (טז.א): "אמר רבי יצחק, למה תוקעין בראש השנה? ... אלא: למה תוקעין ומריעין כשהן יושבין, ותוקעין ומריעין כשהן עומדין? כדי לערבב השטן". האם ניתן לגזור ממקומות אלו שיטה עקרונית?

¹⁵ כיוון זה, הזוכה לדומיננטיות הן בבבלי הן בירושלמי, מעורר קושי עבור הרגילים בהשקפה רציונליסטית: מה הם אותם ה"מזיקין"? כיצד אמירת ק"ש מועילה כדי להתגונן מפניהם?

¹⁶ יש לציין את פירוש הפני משה כי באמירה זו הירושלמי מנמק מדוע לא תקנו ק"ש בבית הכנסת ומסביר שזאת מפני שיש ערך נוסף (וצדדי) שיקרא כל אחד ק"ש לעצמו בביתו.

4. קביעת מסגרת ליום

ניתן לפתח כיוון נוסף ביחס לחובת קש"ה תוך התבססות על מחלוקת בין רבי יוחנן לריב"ל ביחס לסדרם הראוי של קריאת שמע ותפלה:

אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? – זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר: תפלות באמצע תקנום... ושניהם מקרא אחד דרשו, דכתיב: בשכבך ובקומך, רבי יוחנן סבר: מקיש שכיבה לקימה – מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה, אף שכיבה נמי קריאת שמע ואחר כך תפלה; רבי יהושע בן לוי סבר: מקיש שכיבה לקימה – מה קימה קריאת שמע סמוך למטתו, אף שכיבה נמי קריאת שמע סמוך למטתו. (ד:)

רבי יוחנן אוחז בעקרון 'סמיכת גאולה לתפלה', ולדידו יש להצמיד את תפלת העמידה לק"ש הקודמת לה, הן בתפלת שחרית הן בתפלת ערבית. לעומתו, ריב"ל סבור כי קריאות שמע בשחרית ובערבית אינן באות כהכנה לתפלה אלא כקריאות התחמות את מסגרת יומו של האדם. אדם צריך לפתוח את יומו בק"ש ולסיימו בק"ש.

לאור שיטה זו של ריב"ל יתכן בהחלט להבין את החיוב בקש"ה. לדידו, אין אדם יכול להסתפק בק"ש שהוא קורא לפני תפלת ערבית בבית הכנסת (ולהלן תדון השאלה מדוע יש לו לקרוא אם כן), אלא יש לו להוסיף עליה ק"ש על מִטָּתו. אותה ק"ש נדרשת כדי לתחם את מסגרת יומו, כפי שהתבאר.¹⁷

ג. נפקא־מינות

ההבנות שהועלו לעיל משפיעות באופן משמעותי על גדרי הדין. פרק זה ינסה לבחון כמה נפקא־מינות מרכזיות¹⁸ הנוגעות להבדלים בין ההבנות השונות:

1. קורא וחוזר וקורא

במסגרת דיון בשאלה האם מותר להפסיק בדברים לאחר קש"ה, הירושלמי מבקש להוכיח שיטות שונות של אמוראים בשאלה זו מתוך מנהגיהם:¹⁹

¹⁷ חשוב להדגיש כי לפי כיוון זה בהחלט ניתן לטעון כי רבי יוחנן חולק על ריב"ל בעצם דין קש"ה.

¹⁸ נפקא־מינות נוספות יעלו להלן בסעיף העוסק במנהג הראשונים.

¹⁹ בקרב האחרונים נתלה דיון זה בשאלה האם מותר להפסיק בין ברכת "המפיל" לשינה, ובאופי ברכת "המפיל" (שאלה שלא תדון במסגרת זו).

מילתיה אמרה שאין אמר דברים אחר אמת ויציב. מילתיה דר' שמואל בר נחמני אמר כן ר' שמואל בר נחמני כד הוה נחית לעיבורה הוה מקבל גבי ר' יעקב גרוסה והוה ר' זעירא מטמר ביני קופיאי משמענא היך הוה קרי שמע והוה קרי וחזר וקרי עד דהוה שקע מיניה גו שינתיה ומאי טעמא ר' אחא ור' תחליפתא חמוי בשם ר' שמואל בר נחמן רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה. (ירושלמי א', א)

הירושלמי מספר על רבי שמואל בר נחמני (להלן רשב"ן) שהיה קורא ק"ש על מִטָּתוֹ, וחוזר וקורא עד שנרדם מתוך קריאתה. האמוראים מסמיכים הנהגה זו על סמיכות הכתוב: "אִמְרוּ בְּלִבְבְּכֶם עַל מִשְׁכְּבְּכֶם – וְדַמּוּ סֵלָה" (תהלים ד', ה). משתמע שיש לדום מיד לאחר ק"ש. הירושלמי מסביר ששיטת רשב"ן מבוססת על תפישתו ההלכתית ש"אין אמר דברים אחר אמת ויציב", כלומר – אין להפסיק בדיבור לאחר ק"ש. בניגוד אליו, מביא הירושלמי את מנהגו של ריב"ל בקש"ה:

מילתיה דר' יהושע בן לוי פליגא דר' יהושע בן לוי קרי מזמורים בתרה והא תני אין אומר דברים אחר אמת ויציב פתר לה באמת ויציב של שחרית.

ריב"ל נהג (כפי שמתאר גם הבבלי שיובא להלן) לומר מזמורי תהלים לאחר ק"ש, ומכאן שאין הוא חושש להפסיק בדיבור לאחר קש"ה. הירושלמי מקשה על שיטתו, שכן זו הלכה מפורשת שאין להפסיק בדיבור לאחר ק"ש, ומתרץ שיש לחלק בין ק"ש של שחרית ובין קש"ה. מה יסוד המחלוקת בין רשב"ן ובין ריב"ל?²⁰

מסתבר לומר שנחלקו בהגדרת אופי קש"ה: רשב"ן סבור שאופי קריאה זו מבוסס על היותה סמוכה לשינה. בניגוד אליו ריב"ל נוקט באחת משאר ההבנות שהועלו, ועל כן אין חובה לסמכה לשינה ממש (ואף לפי ההבנה שמדובר בקביעת מסגרת ליום, יכול לחלוף פרק זמן מסוים בין 'כניסתו לישון' לשנתו בפועל).

הרמ"א פוסק להלכה את מנהגו של רשב"ן:

ואם קרא ק"ש ולא יוכל לישן מיד, אז חוזר וקורא כמה פעמים זה אחר זה עד שישתקע בשינה ושיהיה קריאתו סמוך לשינתו. (רמ"א או"ח רל"ט, א)

מנימוק דבריו נראה שהבין את שיטת רשב"ן כפי שנתבאר לעיל. לעומתו יש לציין את המגן אברהם שהסביר (על בסיס הבנתו את דין קש"ה ככלל) את רשב"ן באופן אחר:

²⁰ העלי תמר על אתר מבקש לתלות מחלוקתם בשאלה האם מותר לחזור ולקרוא ק"ש או שמא הוא נראה כמודה לשתי רשויות, אך הוא עצמו מתקשה להסביר בדרך זו את שיטת ריב"ל.

חוזר וקורא – ונ"ל דה"ה אם מהרהר בד"ת ש"ד דהא אמרינן בגמרא ת"ח א"צ לקרות
ק"ש לפי שרגיל לחזור תמיד על גרסתו ע"ש:

(מג"א שם ו)

המגן אברהם נוקט בשיטת רב נחמן שחיוב קשש"ה הוא דין בתלמוד תורה ומתוכו הוא מפרש את הסיפור בירושלמי: רשב"ן היה חוזר וקורא ק"ש כדי לא להפסיק מתלמודו, אבל באמת אינו חייב לחזור דוקא על ק"ש אלא יכול להרהר²¹ בכל דבר תורה אחר.

2. ליל הסדר

כידוע, בסדר קשש"ה מצויים קטעים נוספים מלבד פרשיות ק"ש. בגמרא נזכרים במפורש שני קטעים נוספים; ברכת המפיל (ס:) וכמה פסוקי רחמים (שבועות טו:, בסמוך). הגמרא מפרטת איזה שיר היו שרים בעת שהיו מוסיפים על העיר ועל העזרות, ומסיימת במנהגו של ריב"ל שהיה אומר פסוקים אלו לפני השינה. מזמורים ופסוקים אלו מתארים את הסכנות האורבות לאדם ואת מבטחו בה' המגן בעדו:²²

ואומר ארוממך ה' כי דליתני וגו', ושיר של פגעים, ויש אומרים: שיר של נגעים. מאן דאמר דנגעים, דכתיב: ונגע לא יקרב באהלך, ומאן דאמר פגעים, דכתיב: יפול מצדך אלף. ואומר יושב בסתר עליון בצל ש-די יתלונן עד כי אתה ה' מחסי עליון שמת מעונך, וחוזר ואומר מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו, ה' מה רבו צרי עד לה' הישועה על עמך ברכתך סלה. רבי יהושע בן לוי אמר להו להני קראי וגאני. (שבועות טו:)

על פי הקטגוריות שהובחנו לעיל ניתן לומר שהאומר פסוקים אלו מבקש שמירה מן המזיקין. וכאן הבן שואל: האם הפסוקים מוסיפים תוכן שאינו קיים בעצם הקריאה, או שמא הם מחדדים את התוכן הקיים בה? נראה ששאלה זו תלויה בחילוקי מנהגים. ליל הסדר נקרא במקרא "ליל שְׁמְרִים" (שמות י"ב, מב) ודרש רב נחמן (פסחים קט: וראש השנה יא:): "אמר קרא ליל שמרים – ליל המשומר ובא מן המזיקין". הראשונים השליכו מהגדרה זו על דין ק"ש, שכן אם אין לפחד מן המזיקין בלילה הזה אין לבקש שמירה מפניהם. על איזה חלק של ק"ש ניתן לְוַתֵּר? נחלקו בזה בעלי המנהגים:

²¹ יש לעיין בדבריו לאור פסק השו"ע או"ח מ"ז, ד שהרהור בדברי תורה אינו טעון ברכות התורה, ורוב נושאי הכלים – ובתוכם המגן אברהם – הסכימו לדבריו (אך הגר"א שם חולק), ואלו בדבריו כאן משמע שיוצא ידי חובת תלמוד תורה אף בהרהור.

יש להדגיש כי דבריו המצוטטים כאן אמורים רק לשיטת הרמ"א. הוא עצמו סבור (ראה בסעיף ב) שיש להסמיך את הברכה לשינה, ותמה על דברי הרמ"א.

²² להלן (בפרק ו) יוצע נסיון להדגיש תוכן נוסף המיוחד פסוקים אלו ביחס לקשש"ה.

בליל פסח יקרא אדם בפני מיטתו ברכת המפיל חבלי שינה וקריאת שמע. אך שאר פסוקים שאומרים להצלה מהמזיקין לא צריך. (מהרי"ל סדר ליל שני של פסח)

לפי המנהג שמביא המהרי"ל, יש לקרוא את פרשיות ק"ש אך אין צורך לומר פסוקי רחמים להצלה מן המזיקין. מבואר בשיטתו שק"ש עצמה אינה מיועדת לשמירה מן המזיקין אלא לתכלית אחרת. המהרי"א טירנא מתעד מנהג אחר:

ואין קורין קריאת שמע על מיטתו, כי ליל שמורים הוא מן המזיקין.

(ספר המנהגים (טירנא) ליל הסדר)

המהרי"א טירנא קובע שאין לקרוא כלל את סדר קש"ה²³ בליל הסדר. עולה מדבריו בביורו שאף ק"ש נתקנה לשמירה כנגד המזיקין, ולכן אין צריך לאמרה בליל הסדר.

3. ישן ביום

חובת קש"ה נוהגת ודאי באדם הנכנס לישון בלילה, אך מה דין הנכנס לישון במהלך היום?

שיטת רש"י

וגני – כשהוא הולך לישן בלילה. (רש"י שבועות טו:)

בפירושו לסוגיא בשבועות (המזכירה את מנהג ריב"ל להוסיף פסוקי רחמים לפני השינה) מדגיש רש"י כי ריב"ל היה מוסיף את פסוקי הרחמים לקריאתו רק כשהיה הולך לישון בלילה. מה יסוד החילוק בין היום ללילה?

משום דלילה רשות למחבלים הוא... כדפירש"י ז"ל בפרשת בא. (תורת חיים שם)

התורת חיים מסביר את החילוק בין יום ללילה על פי טעם השמירה מפני המזיקין.²⁴ הוא נתלה בדברי רש"י (שמות י"ב, כב) על איסור היציאה מן הבית בפסח מצרים, המפרש כי

²³ נראה מדבריו שגם אין צורך לברך ברכת המפיל. דין זה יהיה תלוי בשאלת אופי הברכה, ובקציר האומר ניתן לומר כי ברכת המפיל מורכבת אף היא חלקים חלקים ויש לדון אם יסודה נעוץ בחלק הבקשה לשמירה העולה בה (בקשת ה"יהי רצון") או שמא היא מצטרפת לשאר ברכות השחר הנזכרות בסוגיא (ס:). שענינן שבח או הודאה (באחרונים עולה גישה הרואה בה ברכת הנהנין, אך היא נתקלת בקשיים לא מבוטלים, ואכמ"ל).

²⁴ אמנם, בהמשך דבריו הוא מביא את הכלבו שחלק על החילוק בין היום ללילה וסבר שאף ביום יש לחשוש מן המזיקין הנדבקים באדם בעת שנשמתו יוצאת ממנו.

בלילה יש רשות למחבלים לחבל. אם כן, רש"י נאמן לשיטתו שסכנת המזיקין מאיימת על האדם דוקא בלילה, ואין הוא צריך לבקש הגנה כשהוא הולך לישון ביום.²⁵

שיטת המהר"ל

לעומתו, פוסק המהר"ל שגם ההולך לישון ביום צריך לקרוא קשש"ה. באופן מפתיע, את פסיקתו הוא תומך דוקא בפירוש רש"י:

ואמר דחייב אדם לקרא ק"ש קודם מיטתו גם כשישן בצהריים ביום. וכן מסיק פ"ב דשבועות ר' יהושע סדר וגני ופרש"י בהלך לישן ביום. אך לא יכרך ברכת המפיל... רק ק"ש ושאר דברים הסדורים שם בשבועות. (מהר"ל (מנהגים) הלכות נשיאות כפים)

אין מנוס מלומר שבפני המהר"ל עמדה גרסא אחרת בפירוש רש"י. עם זאת, קשה לפרש גרסא זו שדוקא ההולך לישון ביום חייב בקשש"ה, ואף המהר"ל עצמו אינו מבקש לפרש כך את דברי רש"י. נראה שהוא מפרש שאפילו הישן ביום חייב בקשש"ה.

מדוע אין הוא מחלק בין היום ללילה? כבר נתבאר לעיל בשיטת המהר"ל (בניגוד למהר"א טירנא) שאופי קשש"ה איננו שמירה מפני המזיקין אלא אופי שונה לה ולפיו אין לחלק בין הישן ביום לישן בלילה. אם מדובר באופי של קביעת מסגרת ליום דוקא מסתבר לחלק ביניהם, ועל כן מסתבר לומר שהמהר"ל סובר שאופי הקריאה הוא תלמוד תורה או קריאה סמוך לשינה.

4. חיוב נשים

נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע. (כ.)

המשנה פוטר נשים מק"ש מפני שק"ש שחרית וערבית היא מצות עשה שהזמן גרמא, הנאמרת בזמנים מוגדרים. בסעיף הקודם התבאר כי הגדרת קשש"ה כמצות עשה שהזמן גרמא כנראה תלויה במחלוקת ראשונים: על פי רש"י יש מקום לטעון שהזמן גרמא, אך לפי מהר"ל נראה שזמנה תמיד.

המג"א רל"ט, ב מתיחס למנהג הנשים ביחס לברכת המפיל:

ומה שלא נהגו הנשים לאומרה אפשר דס"ל כיון דאינו נוהג אלא בלילה פטורין דהוי שה"ג כמו שפטורים מקריאת שמע:

²⁵ רש"י עצמו אינו מתייחס בפירוש לק"ש עצמה. הרמב"ם (תפלה ז', א) פוסק כך בפירוש אף ביחס אליה (ולעיל בהע' 10 התבאר שהרמב"ם פוסק שאופי הקריאה הוא שמירה מפני המזיקין). הסבר אחר ומקיף יותר לשיטת רש"י יוצע לקמן בפרק ד העוסק במנהג בתקופת הראשונים.

המגן אברהם מסביר שנשים נוהגות שלא לברך ברכת המפיל כי הן סבורות שהברכה היא חובה שהזמן גרמא, ועל כן הן פטורות ממנה. נזעק על דבריו האליה רבה:

כתבו ספרי מוסר שגם הנשים צריכות ליזהר בק"ש שעל המטה בכוונה ודקדוק התיבות
 ע"כ, ומג"א כתב... ואין נכון דאטו גברי בעי שמירה ונשי לא, דהא כתבתי דק"ש משום
שמירה: (אליה רבה שם ד)

האליה רבה הבין שהמגן אברהם פטר נשים מקשש"ה מפני שזו חובה שהזמן גרמא,²⁶ וחלק עליו מפני שאף נשים צריכות שמירה.²⁷ אולם נראה שהמגן אברהם אמר את הדברים לענין ברכת המפיל בלבד. עם זאת, מסתבר שהוא אכן חולק עליו גם לענין קשש"ה כיון שהוא סובר שאין ק"ש מטעם שמירה (כפי שסובר האליה רבה) אלא מטעם תלמוד תורה – ונשים פטורות ממנו. כך עולה בביאור הפרי מגדים לשיטת המגן אברהם:

ומה שכתב המג"א שלא נהגו הנשים לאומרה... וי"ל דסוברים דמשום תורה ונשי לאו
 בני לימוד תורה, וברכת המפיל הוה שהזמן גרמא: (פמ"ג אשל אברהם שם ב)

אם כן, ניתן לסכם ולומר שהמחלקים בין הישן ביום לישן בלילה (או מחמת שמירה מן המזיקין או מפני שקשש"ה קובעת מסגרת ליום) יסברו שנשים פטורות מקשש"ה שכן זו חובה שהזמן גרמא (אלא אם יחייבו אותה מטעם שנשים אף הן צריכות שמירה, כאליה רבה). אף מבין אלו הסוברים שאין זו חובה שהזמן גרמא (או מחמת שמירה מן המזיקין, או מפני שיש דין בקריאה סמוך לשינה או בתורת תלמוד תורה), יפטרו נשים אם זו קריאה הנובעת מחובת תלמוד תורה.

²⁶ דומה שבכלל היה מקום להתלבט האם החילוק בין נשים לגברים במצוות עשה שהזמן גרמן שייך גם במצוות דרבנן או שמא הוא אמור רק ביחס לדברי תורה. בענין זה ראה תוספות כ: ד"ה בתפלה ומהר"ל בגבורות ה' מח ד"ה ואמר רבי יהושע בן לוי (תודה לרב שמואל על ההפניות).

²⁷ נראה מדבריו שניתן לחייב אשה אף במצוות עשה שהזמן גרמא אם אופי המצוה שייך בה. הנחה זו קשורה לדברי הגמרא בקידושין לד: "ונקיש מזוזה לתלמוד תורה! לא סלקא דעתך, דכתיב: למען ירבו ימיכם, גברי בעי חיי, נשי לא בעי חיי?". אפשר לדון בהנחה זו, אך אכמ"ל.

ד. קריאת שמע שעל המטה בקריאת שמע של ערבית

1. מנהג הראשונים והצדקתו לפי שיטת רש"י

קהלות רבות בתקופת הראשונים נהגו להתפלל ערבית בשעה מוקדמת עוד בטרם יצאו הכוכבים.²⁸ חלק מן הראשונים ניהלו דיונים הלכתיים ענפים כדי להצדיק את המנהג (בעוד אחרים התנגדו לו). אבן בסיס בדיון נמצאת בראש המסכת, בדברי רש"י:

ומקמי הכי [צאת הכוכבים, ר"ב] נמי לאו זמן שכיבה, לפיכך הקורא קודם לכן – לא יצא ידי חובתו, אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת, – כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה, והכי תניא בברייתא בברכות ירושלמי, ולפיכך, חובה עלינו לקרותה משתחשך, ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו – יצא. (רש"י ב.)

רש"י נוקט שניתן לצאת ידי חובת ק"ש של ערבית בקש"ה.²⁹ על חידושו של רש"י מקשים בעלי התוספות כמה קושיות: א. מדוע אין קוראים ג' פרשיות בקש"ה? ב. מדוע אין מברכים לפני ולאחריה, כמו בק"ש של ערבית? ג. אם קש"ה נתקנה כנגד המזיקין בלבד, כפי שעולה לכאורה משיטת רש"י,³⁰ כיצד יוצאים בה ידי חובה? ד. הרי נפסקה הלכה כרבי יוחנן הסובר שיש לסמוך גאולה לתפלה גם בתפלת ערבית, ואם פוסקים שיוצא בקש"ה – לכאורה הוא נוהג כריב"ל, שלא כהלכה?!

מחמת קושיות אלו חלקו בעלי התוספות על רש"י, וסברו שק"ש העיקרית היא זו הנאמרת בבית הכנסת. נחלקו ר"י ורבנו תם כיצד להצדיק את המנהג לקרוא ק"ש לפני צאת הכוכבים, ברם לגבי קש"ה הם מסכימים שאפשר להסתפק בפרשה אחת, ואין צורך לברך עליה.

גם הרא"ש מזכיר את מחלוקת הראשונים בנושא:

פרש"י... וכן כתב רב עמרם ז"ל שצריך לברך אקב"ו לקרות ק"ש כשהוא קורא לפני מטתו, וכן כתב ריב"א. (תוספות הרא"ש שם)

²⁸ בנוסף על המקורות המצוטטים להלן, ראה המקורות הנזכרים אצל: כ"ץ, יעקב. "מעריב בזמנו ושלא בזמנו – דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה". ציון, חוברת לה, תשל"ל, עמ' 35–60.

²⁹ הראב"ד אף הוא מצדיק את המנהג בדרך זו, וממליץ למדקדקים לקרוא ק"ש בזמנה (כתוב שם א., תמים דעים קיח ותשובות ופסקים קמז). לעומתו, בעל המאור אומר שניתן לסמוך בזה על הירושלמי, ואין הוא מזכיר שיש להחמיר בדבר (וכן נקטו רבי דוד ב"ר לוי מנרבונה בעל המכתם, רבי יהודה יעל"ה למשפחת הענונים ורבי משולם ב"ר משה הברדשי בעל ההשלמה – הובאו בגנזי ראשונים על מסכת ברכות (הרש"ל) עמ' יז–יח, קכה–קכו, קצט–ר).

³⁰ על שיטת רש"י ראה לעיל בפרק ג סעיף 3.

בראש דבריו הוא מציין שיש התומכים בשיטת רש"י, ומביא כדוגמא את רב עמרם גאון³¹ וריב"א המצריכים לברך על קשש"ה. הרשב"א (על אתר) אומר שמהר"ץ גיאת ורבים מן הגאונים אחזו אף הם בשיטת רש"י. האור זרוע מוכיח שזו גם שיטת רבנו חננאל:

פר"ח זצ"ל... לפיכך אינו דבר רחוק לומר שקורין ק"ש ומתפללין בביהכ"נ בעוד היום ומיהו צריך לקרות על מטתו אחר צאת הכוכבים עד כאן לשוננו... שניהם [רש"י ורבנו חננאל, ר"ב] שוין דק"ש על המטה היא עיקר. (אור זרוע ק"ש א)

הרא"ש ממשיך בתירוץ קושיות התוספות על רש"י: א. אין צורך לקרוא ג' פרשיות על מִטָּתו מפני שניתן לצאת גם בפרשה ראשונה ואפילו בפסוק ראשון.³² ב. אין צורך לברך ברכות ק"ש על קשש"ה מפני שהברכות אינן חלק מק"ש עצמה. את הקושיה הנוגעת למחלוקת רבי יוחנן וריב"ל מותיר הרא"ש בלא מענה. תשובה לקושיית התוספות משיב האור זרוע:

ולפי שיטתו [של רש"י, ר"ב] אתי' שפיר הא דפליגי לקמן ר' יוחנן וריב"ל... והלכה כריב"ל לגבי ר' יוחנן... (שם)

האור זרוע משנה את סימן השאלה שבשאלת התוספות ומציב סימן קריאה. הלכה כריב"ל כנגד רבי יוחנן (מפני שהוא היה רבו), וממילא יש לפסוק שקשש"ה היא הקריאה העיקרית. במה תלויה מחלוקת רש"י ובעלי התוספות? ר"י ורבנו תם סבורים שקשש"ה נתקנה משום המזיקין (כפי שמפורש בדברי התוספות), ועל כן אין לברך עליה ואין צורך לקרוא את ג' הפרשיות. בנוסף, אי-אפשר לצאת ידי חובת ק"ש של ערבית בקשש"ה.

לעומתם סבורים רש"י וסיעתו שיש לקשש"ה אופי של ק"ש 'רגילה', ולכן יוצאים בה ידי חובת ק"ש של ערבית. כמו כן, ניתן לברך עליה וכן אפשר לקרוא בברכותיה,³³ אף שאין הכרח לסבור כך.³⁴ נראה ששיטת רש"י, ולא כאמור לעיל, מבוססת על התפישה הגורסת כי קשש"ה תוחמת את יומו של האדם. הסעיף הבא ינסה להגדיר תפישה זו באופן מדויק יותר.

³¹ בסדר רב עמרם גאון שלפנינו לא נמצא דין זה.

³² כק"ש של רבי, ראה יג:.

³³ כך מעיד הרקח שכו: "שמעתי מרבי יב"א היה קורא קרית שמע עם הציבור כשמתפללין ביום מתפלל עמהם תפלת ערבית... וביציאת הכוכבי' היה קורא ק"ש על מטתו **בברכותיה**".

³⁴ בספר העיתים (מובא תשובות הגאונים – שערי תשובה נז) מביא רבי יהודה אלברצלוני שני טעמים מדוע לא לברך על קשש"ה: "וששאלתם שיש בבני הדור מי שמברך קודם שיקרא ק"ש על מטתו הכי בא"י אמ"ה אקב"ו על קריאת שמע ולהמליכו באהבה ואנן לא חזי לן דהא ברכה זו אינו מטבע הברכות והמברכה הרי הוא מברך ברכה שאנה צריכה ומציא שם שמים לבטלה

2. "בְּשִׁכְבְּךָ" – בשעה שבני אדם שוכבים?

חיוב ק"ש בשחרית ובערבית נדרש מן המילים "בְּשִׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ"³⁵. נחלקו התנאים איזו משמעות נלמדת מכינוי זמני היום באופן הזה:

בית שמאי אומרים בערב כל אדם יטו ויקראו ובבוקר יעמדו שנאמר ובשכבך ובקומך
ובית הלל אומרים כל אדם קורא כדרכו שנאמר ובלכתך בדרך אם כן למה נאמר ובשכבך
ובקומך בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים. (א', ג)

בית שמאי לומדים מהביטויים מהי התנוחה שבה אדם צריך לקרוא ק"ש. בית הלל חולקים עליהם מכח המילים: "וּבְלִכְתְּךָ בְּדֶרֶךְךָ" שמהן ניתן ללמוד שאין תנוחה ספציפית שבה יש לקרוא את שמע. את הביטויים "בְּשִׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ" הם מפרשים על זמן הקריאה.

בית הלל תולים את זמן הקריאה בפעילות האנושית המקובלת באותה שעה – בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים. ניתן להעלות אפשרויות נוספות ליחוס זמן הקריאה: או להתחשב בציר הזמן האסטרונומי – בלי התחשבות בפעילות האנושית,³⁶ או להתחשב בציר הזמן הפרטי – מבלי לקבוע מסמרות בזמן ק"ש על פי ההתנהגות הצבורית. הדים לאפשרות השניה עולים בדברי הגאונים:

אמ' חכמי צריך לקרות על מטתו ואתא ר' אסי ואסמכא אקרא רגזו ואל [נתחטאו אמרו
בלבככם] על משכבכם, מה טעם כדי לקיים ובשכבך.
ותלמי' חכמי פטורין לקרות קרית שמע על מטתן, דכד אמ' רב נחמן בר יצחק תל' חכ'
אינו צריך טעם ברור אמר בה, מה טעם חייבין יש לקרות קרית שמע על מיטתן כדי
שיקומו ובשכבך ובק'. (אוצר הגאונים – התשובות יז–יח)

פרשנות זו אינה נעצרת בדברי הגאונים אלא ממשיכה בדברי ראשוני אשכנז:

**מפני שק"ש על מטתו רשות היא כדאמרי' שאם ת"ח הוא אינו צריך אלמא לאו מצוה היא ועוד
מברך מצפרא אהבה רבה, ואמרינן שכבר נפטר באהבה רבה הילכך האי ברכה ליתא כל עיקר".**

לפי הטעם הראשון, קשש"ה היא בכלל רשות ואין מקום לברך עליה, כשיטת התוספות. לפי
הטעם השני, אין לברך מפני שיוצא ידי חובה בברכת אהבה רבה בבוקר. נמצא, שגם מי שסובר
שיוצא ידי חובת ק"ש של ערבית בקשש"ה, יכול לסבור שאין לברך מחמת הטעם השני.

עקבות לדברי הר"י אלברצלוני מצויות בתלמידי רבנו יונה (א. ד"ה אלא כך), ובעקבותיהם יוצא
הגר"ד (רשימות שיעורים ב.) ודן בסברא שיוצא ידי חובת הברכה בברכת אהבה רבה.

³⁵ חלק מהביטויים הנזכרים בפסוקים הללו התפרשו ביחס לק"ש וחלק ביחס לתלמוד תורה.

³⁶ החסרון באפשרות זו הוא שהיא מתעלמת מלשון הפסוק.

אע"פ שקרא קרית שמע בבית הכנסת מצוה לקרותו על מיטתו משום שני בשכבך.
(מחזור ויטרי³⁷ עז)

בכל המקורות הללו מתפרשת תקנת קש"ה כאופן שבו מתקיימת החובה של ק"ש של ערבית, מתוך פרשנות המילה "בְּשִׁכְבְּךָ" כמתיחסת לזמן השכיבה של האדם הפרטי ולא של מנהג הצבור בכללותו.³⁸ לפי תפישה זו, קש"ה היא הקיום של ק"ש של ערבית. הצורך לתקן ק"ש נוספת לפני השינה נולד מתוך פער הזמן שבין תחלת זמנה של ק"ש של ערבית לזמן השינה.³⁹ האם יש לתפישה כזו על מה שתסמוך?

3. פרשנות הסוגיות בברכות על קריאת שמע שעל המטה

דומה כי לא רק שיש להבנה זו על מה שתסמוך אלא אף ניתן להצביע על כמה סוגיות המובנות ביתר קלות אם מבארים אותן ביחס לקש"ה. להלן כמה הצעות לקריאות כאלו:

נאנס בשינה

אמר רבי אילא בריה דרב שמואל בר מרתא משמיה דרב: אמר שמע ישראל ה' א—להינו ה' אחד ונאנס בשינה — יצא. אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: בפסוקא קמא — צערן, טפי — לא תצערן. אמר ליה רב יוסף לרב יוסף בריה דרבה: אבוך היכי הוה עביד? אמר ליה: בפסוקא קמא הוה קא מצער נפשיה, טפי לא הוה מצער נפשיה. (יג:)

רבי אילא מוסר בשם רב שהקורא פסוק ראשון של ק"ש ונאנס בשינה — יצא. בעקבות פסיקה זו, רב נחמן מצוה את עבדו לצערו רק בכדי שיקרא פסוק ראשון, וכך מעיד רב יוסף (לשאלת רב יוסף) על אביו, רבה, שכך היה נוהג.

³⁷ רבי שמחה ויטרי היה תלמידו של רש"י, ודבריו כאן מתאימים היטב לשיטת רבו.

³⁸ כך עולה גם בדברי רבי אברהם בן הרמב"ם: "ומעודדים למען קריאת פרשה ראשונה מקרית שמע... משתי סיבות... והשנייה, כדי לנהוג על-פי פשטיה דקרא באמרו: 'ובשכבך'" (המספיק לעובדי השם [ההדיר ניסים דנה], עמ' 244 [במהד' שניה 252]).

יש להדגיש שדבריו לא מופיעים כפרשנות לדברי ריב"ל, אלא כרוח צדדי מן התקנה.

³⁹ כפי שכותב רבי אברהם בן הרמב"ם (עמ' 245 [במהד' שניה 253]): "ולא חייבו לקרוא אז [לאחר א—להי נשמה, ר"ב] פרשה מקרית שמע משום שעליו לקראה כמצות חובה בזמנה ואין היא כקרית שמע שלערבית אשר, על-פי רוב, יש זמן רב בין תחלת זמנה לבין השינה".

פער הזמנים שרבי אברהם מתאר הלך ונפער עם השתכללות אמצעי התאורה עד כדי כך שהאדם המודרני בדרך כלל אינו מודע כלל ועיקר לזמן האסטרונומי (ונוזקק לשעון כדי להבחין אף בזמנים הברורים, כגון זמן הנץ). קיום פער זה מעורר למחשבה על היחס שבין המציאות להלכה. לעובי קורה זו נכנס הרב ברנדס בספרו: ברנדס, יהודה. מדע תורתך. אלון שבות, תש"ף, עמ' פח—צ.

באיזו ק"ש קיים חשש סביר שאדם ירדם בטרם יקרא אפילו פסוק ראשון? מתבקש לפרש שמדובר בקשש"ה, אך מה שייכות 'ציאה ידי חובה' לפי פרשנות זו? בלשון האשכול:

ומי שמפרש ומוקים להא מילתא בקרית שמע שעל מטתו טעותא היא, דקרית שמע שעל מטתו רשות היא וליכא למימר בה נאנס בשינה יצא: (האשכול (אלבק) תפלה לד:)

האשכול סובר שקשש"ה היא רשות, ועל כן לא ניתן לדון בה במושגים של 'ציאה ידי חובה'. עם זאת, כאמור, פרשנות הסוגיה על קשש"ה מקבלת חיזוק משמעותי מצד התכנות המקרה מבחינה מצייאותית. ואכן, הגאונים פירשו את הסוגיא כך:⁴⁰

וראיתי שבהלכות גדולות מפרש בקרי' שמע דעל מיטתו. (פסקי הרי"ד שם)
ורבינו חננאל⁴¹ אומר, שקורא על מטתו... ועל אותה קריאה נאמר שאם נאנס בשינה אין מקיצין אותו אלא בפסוק ראשון כדי לקרוא קרית שמע בזמנו. (פסקי ריא"ז ב', א)
מפרשנות זו עולה כי קשש"ה היא חובה, ושייך לדבר בה על 'ציאה ידי חובה'.

אפרקדן

בהמשך אותה סוגיא דן רב יוסף באופן שבו אסור לקרוא ק"ש:

אמר רב יוסף: פרקדן לא יקרא קריאת שמע. מקרא הוא דלא ליקרי, הא מיגנא – שפיר דמי? והא רבי יהושע בן לוי לייט אמאן דגני אפרקיד! אמרי: מיגנא, כי מצלי – שפיר דמי. מקרא, אף על גב דמצלי – נמי אסור. (יג:)

רב יוסף אסור לקרוא ק"ש אפרקדן. הגמרא מדייקת מדבריו שאין בעיה לישון באופן כזה אלא רק לקרוא כך ק"ש, ומקשה עליו מדברי ריב"ל המקלל את מי שישן אפרקדן. הגמרא מתרצת שניתן לישון אפרקדן אם הוא מוטה מעט על צדו, אך הטיה זו אינה מועילה לק"ש. גם ביחס לדין זה יש מקום לשאול: באיזו ק"ש יש לקבוע דין האוסר לקראה אפרקדן? קשה לומר שמדובר בק"ש שאדם קורא בבית הכנסת, אך נקל לומר שמדובר בקשש"ה.⁴²

⁴⁰ כדאי להדגיש כי דעות הגאונים מובאות במגמה שונה בשני הראשונים הללו. הריא"ז עצמו תומך בשיטת רש"י ורבונו חננאל ואף סובר שניתן לכלכל אותה במסגרת הבבלי, ולא רק במסגרת הירושלמי. זקנו הרי"ד מזכיר את הגאונים וחולק עליהם.

⁴¹ התיחסות נוספת של רבנו חננאל לסוגיא זו מובאת בדברי האור זרוע (ק"ש לא) בדיונו לגבי החלק שיש לכַּנן בו בק"ש.

⁴² הראשונים והפוסקים לא התייחסו לכך בפירוש. יתכן שבמקרה זה מסכימים כולם שהדין אמור אף בקשש"ה מפני שאין כאן התייחסות ל'ציאה ידי חובה' אלא לאופן הראוי לקבל בו עול מלכות שמים (כפי שעולה מדברי רש"י), ואז אין למנות סוגיא זו בסעיף זה.

מי שבפירוש ביאר את הסוגיא ביחס לקשש"ה וגם ראה בה סוגיא הנוגעת לממד ה'חובה' שבקריאה הוא הגר"ש אלישיב בהערותיו על הסוגיא (בד"ה ואפשר דסוגיא).

נכנס לבית הכנסת או עולה על מִשְׁתּוֹ

המשנה הראשונה במסכת עוסקת בזמנה של ק"ש של ערבית:

מאימתי קורין את שמע בערבין?... חכמים אומרים: עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר.... כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר... אם כן, למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה. (ב.)

על פני השטח נראה שנחלקו חכמים ורבן גמליאל מהו סוף זמנה של ק"ש של ערבית. אמנם, רבן גמליאל עצמו מבאר שחכמים אינם חולקים על שיטתו אלא שהוא מציג את עיקר הדין והם גוזרים על גביו שלא לקרוא לאחר חצות. האם חכמים מסכימים לניתוח זה? הגמרא מתלבטת כיצד להסביר את שיטת חכמים ומסבירה אותם על פי דברי רבן גמליאל:

לעולם כרבן גמליאל סבירא להו, והא דקא אמרי עד חצות – כדי להרחיק את האדם מן העבירה. כדתינא: חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא, ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל. וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה; (ד:)

הגמרא מוכיחה שזה הביאור הנכון בשיטת חכמים מדברי הברייתא המפרשת שחובת הקריאה עד חצות היא בגדר סִיג שתוקן כדי שלא ישן אדם בטרם יקרא ק"ש. הברייתא מוסיפה ומבארת כיצד על אדם לנהוג:

אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות קורא, ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך;

ברייתא זו מופיעה בנוסח דומה באבות דרבי נתן נוסחא א פרק ב. אולם, יש לה גרסא שונה:

מנין שעשו חכמים סייג לדבריהם שאמרו חכמים לקרות ק"ש עד חצות רבן גמליאל אומר עד קריאת הגבר. אלא שלא יאמר אדם הואיל ואני מותר לקרות ק"ש כל הלילה אלך ואישן לי אימתי שארצה אני קורא ק"ש חטפתו שינה ולא קרא הרי זה מתחייב בנפשו. מכאן אמרו חכמים עלה אדם למטה יקרא אם היה ת"ח יקרא את שמע בתחלה⁴³ ואם רצה לשנות ישנה. (אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק ג)

נוסחא זו מאירה את המשנה באור שונה מזה שהיא רגילה להתפרש בו. רגילים לפרשה כמוסבת על ק"ש של ערבית, אך על פי נוסחא זו יש לפרשה כמוסבת על קש"ה.

⁴³ ברייתא זו משמעותית גם בדיוני האחרונים אם ק"ש קודמת לברכת המפיל או להפך ואם מותר להפסיק בין הקריאה לשינה. עולה מהברייתא שראשית כל עליו לקרוא ק"ש כדי שלא תחטפנו שינה, ורק לאחר מכן יכול לעסוק בדברים אחרים, אך יתכן לפרשה גם באופן אחר, ואכמ"ל.

פטור חתן מק"ש

על אף החידוש הראשוני העולה מפרשנות זו נראה לתמוך פרשנות זו במשנה הראשונה ממשנה נוספת. המשנה ב', ה פוטרת חתן מק"ש לכמה ימים "אם לא עשה מעשה". הגמרא טז. תולה את הפטור בטרדת המצוה של החתן. המאירי דן בהיקף הפטור:

מה שפטרנו חתן מק"ש יש אומרים שלא נאמר אלא בשל ערבית ואין צריך לומר שאף בכרכותיה פטור אבל של שחרית חייב שאינו זמן טרדא לענין זה ויש מפקפקים בדבר להקל בו אף בשל שחרית שהרי מ"מ טרדת הלב יש כאן. (בית הבחירה שם)

המאירי מביא מחלוקת לגבי היקף הפטור של חתן מק"ש. ה"ש אומרים מצמצמים את הפטור לק"ש של ערבית וה"ש מפקפקים פוטרים אף בק"ש של שחרית. טעמם של המצמצמים הוא שאינו טרוד במצוה בשחרית, ועל כן אין לפטרו. על שיטתם יש להקשות: וכי הקורא ק"ש של ערבית מיד בצאת הכוכבים, כבר אז הוא טרוד במצוה?⁴⁴ ואכן, בבית מדרשו של רש"י נראה שפירשו הלכה זו על קשש"ה:

חתן פטור... פי' משום דטריד במחשבת בעילת מצוה... וק"ש שאמרו זהו ק"ש שעל מיטתו. אבל בק"ש דתפילה של ערבית ושחרית חייב: (מחזור ויטרי תסו)
וקריאת שמע שאמרו חכמים זהו קריאת שמע שעל מטתו, אבל קריאת שמע של שחרית וערבית חייב: (ספר האורה⁴⁵ חלק ב [ב] שמחת חתן נעלה)

לפי פרשנות זו נמצא שגם משנה זו מתיחסת דוקא לקשש"ה.

כללו של דבר, על פי פירושים אלו ניתן להבין את שיטת רש"י ובית מדרשו לפיה יוצא אדם ידי חובתו בק"ש של ערבית כשהוא קורא קשש"ה. כך נראה להסביר באופן ברור יותר את ההבנה של ק"ש כ"קובעת מסגרת ליום" (כפי שהוצגה הבנה זו לעיל).

4. הצעה להבנת מגמת סוגית הגמרא

אם כנים הדברים, יעלה קושי בהבנת סוגיות הגמרא. הקורא את המשנה דרך עיני הגמרא יתרשם כי המשניות עוסקות בק"ש של ערבית ואלו קשש"ה היא חידוש שחדש ריב"ל – אמורא ארץ ישראלי מן הדור השני. מדוע נוטה הגמרא מפשט המשניות?⁴⁶

⁴⁴ ראה לעיל הע' 39 בנוגע לקריאה עם צאת הכוכבים.

⁴⁵ ספר האורה הוא אחד מן הספרים המכונים 'דבי רש"י', הכוללים פסקים שלוקטו בידי תלמידיו.

⁴⁶ להצעה שונה, ראה: גילת, יצחק דב. "מתולדות קריאת שמע: לפירושן של משניות ברכות א, א – ב". פרקים בהשתלשלות ההלכה. בר-אילן, 1992, עמ' 286–289.

דומה שאף מהלך הגמרא מושפע מהנצרות פער הזמנים בין זמנה של תפלת ערבית לזמן ההליכה לישון. אם בתחלה הקריאה שלפני ערבית עלתה הן כהכנה לתפלה הן כקשש"ה, הרי שבחלוף הזמן נולד הצורך לפצל בין הקריאות השונות. מעת שנתפצלו הקריאות, לאיזו קריאה ניתן מעמד הבכורה? האם לק"ש של ערבית או לקשש"ה?

מסתבר שזו גופא מחלוקתם של רבי יוחנן וריב"ל האם יש לסמוך גאולה לתפלה ועל כן ק"ש של ערבית קודמת לתפלה או שתפלות באמצע תקנום. ריב"ל מודה שקוראים את שמע בבית הכנסת, והוא מודה שק"ש בבית הכנסת נקראת לפני תפלת ערבית. ברם הוא חולק על תפישת ק"ש זו כק"ש שיוצאים בה ידי חובת ק"ש של ערבית! סבור הוא ש"אע"פ שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מִטָּתוֹ". רבי יוחנן סבור שיוצא אדם ידי חובתו בק"ש של ערבית, הנקראת סמוך לתפלה, ועל כן אין צורך לקרוא שנית על מִטָּתוֹ! אולם הגמרא, הנוטה לשיטת רבי יוחנן בפרשנות המשניות, אינה מאמצת פרשנות זו בדברי ריב"ל ועל כן נזקקים האמוראים לפרש דבריו; מה מקורם, ומה הטעם בהם. כך ניטל העוקץ מדברי ריב"ל ודבריו מתישבים עם הכיוון הכללי שאותו מאמצת הסוגיא – פרשנות המשניות כמסובות על ק"ש של ערבית שבבתי הכנסת. על פי הפרשנות החדשה שנותנת הסוגיא לדברי ריב"ל מתפרשת קשש"ה כתקנה המיועדת לשמירה והגנה מפני המזיקין. מחלוקתם זו של רבי יוחנן וריב"ל שבה ומתגלגלת במחלוקת רש"י ובעלי התוספות. רש"י נוקט בשיטת המשנה ובשיטת ריב"ל. לעומתו נוקטים בעלי התוספות בשיטת סוגית הגמרא ובשיטת רבי יוחנן.⁴⁷

ה. סיכום

במאמר זה הצגתי כיצד עולות מתוך סוגית הגמרא ארבע הבנות שונות לגבי אֶפִּיה של קשש"ה והעליתי כמה נפקאמינות בין הטעמים השונים.

לאחר מכן בחנתי את הצדקת רש"י למנהג לקרוא ק"ש בבתי הכנסת לפני צאת הכוכבים בכך שיוצא אדם ידי חובתו בקשש"ה ואת מחלוקת בעלי התוספות עליו. טענתי כי שיטת רש"י מבוססת על ההבנה שק"ש מאופינת בקביעת מסגרת היום והצעתי לבסס שיטה זו על הבנת המילה "בְּשֶׁכְּבֶדְךָ" כמתחסת לפעולת השכיבה ממש. לאחר מכן הראיתי כי תפישת קשש"ה כק"ש סתם עולה בסוגיות שונות וכך יש לפרש את המשניות עצמן.

⁴⁷ הדברים באים לידי ביטוי הן בדעותיהם לגבי אופי הקריאה הן בדעות שהם פוסקים כמותן להלכה, וכפי שביאר האור זרוע בשיטותיהם.

את המתח שבין פרשנות זו למשניות ובין סוגית הגמרא ביקשתי לתלות בפער הזמנים שנוצר בין זמן ק"ש בבית הכנסת ובין זמן השכיבה, כאשר חלק מן האמוראים – רבי יוחנן – לא הוטרדו מפער זה והמשיכו לראות בק"ש שבבית הכנסת את הקריאה העיקרית, בעוד אמוראים אחרים – ריב"ל – העבירו את מוקד הקריאה לקש"ה. אמוראים נוספים אמצו את תקנת קש"ה אך העניקו לה תוכן שונה מן התוכן שהעניק לה ריב"ל במקור. כך ביקשתי להסביר את מחלוקת רש"י ובעלי התוספות, כאשר רש"י נוקט בשיטת המשנה ושיטת ריב"ל ואלו בעלי התוספות נקטו את שיטת הגמרא ושיטת רבי יוחנן.

1. חתימה – תודעת קריאת שמע שעל המטה

לסיום, אבקש להעניק משמעות גם להבנה נוספת שהועלתה לעיל באשר לאפיה של קש"ה. כאמור, רבי יוסי דרש את חובת קש"ה מן הפסוק: "רְגְזוּ וְאֵל תִּחַטְּאוּ אֶמְרוּ בְלִבְבְּכֶם עַל מִשְׁפָּכְכֶם וְדַמּוּ סֵלָה". מה הקשר בין ק"ש לשינה? כיצד ק"ש מגנה מן החטא? אבקש להציע פתרון לשאלות אלו, אך ראשית אתיחס לקטע שמקובל לאמרו בקש"ה:

הריני מוחל לכל מי שהכעיס והקניט אותי, או שחטא כנגדי בין בגופי בין בממוני בין בכבודי בין בכל אשר לי, בין באונס, בין ברצון, בין בשוגג, בין במזיד, בין בדיבור בין במעשה, ולא ייענש שום אדם בסיבתי. (מתוך קש"ה [רינת ישראל])

בראש קש"ה מצהיר אדם על מחילה כללית לכל שחטא כנגדו. מה מקור מחילה זו, ומה ענינה דוקא לפני השינה? האחרונים הצביעו על מנהגו של מר זוטרא:

שאלו תלמידיו את רבי נחוניא בן הקנה: במה הארכת ימים? אמר להם: מימי... לא עלתה על מטתי קללת חברי... כי הא דמר זוטרא, כי הוה סליק לפורייה אמר: שרי ליה לכל מאן דצערן. (מגילה כח.)

רבי נחוניא בן הקנה מספר לתלמידיו שהאריך ימים (גם) בזכות שלא עלתה על מטתו קללת חברו. הגמרא מפרשת את כונתו באמצעות מנהגו של מר זוטרא שהיה נוהג למחול לכל מי שציער אותו כאשר עלה על מטתו.

המשנ"ב רל"ט, ט מביא הנהגה זו ומוסיף בשם הספרים שנכון לפשפש במעשיו קודם השינה ולהתודות על עברות שמוצא בידו. צירוף זה של וידוי ומחילה נהוג גם בזמן אחר: והנני מוחל במחילה גמורה לכל מי שחטא כנגדי. (מתוך תפלה זכה [רינת ישראל])

בתפלה זכה, הנאמרת בחלק מקהלות האשכנזים בערב יום כיפור, מתודה אדם (וידוי כללי) על עברות שבידו, ובנוסף הוא מצהיר על מחילתו לכל שחטא כנגדו. מה פשר הקבלה זו בין כניסת האדם לישון ובין יום כיפור?

יום כיפור נתפש לא רק כיום מחילה, סליחה וכפרה אלא גם כיום משפט. כיסודו של יניי: "בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה יִקְתְּבוּן וּבַיּוֹם צוֹם כַּפּוּר יִחַתְמוּן... מִי יִחֶה וּמִי יָמוּת מִי בִקְצוֹ וּמִי לֹא בִקְצוֹ". גם שנת האדם נתפשת כעמידה למשפט. כיסודו של ר' שמעיהו קוסון: "עורו נָא כִּי בְכַל לַיְלָה נִשְׁמַתְכֶם עוֹלָה לְמַעְלָה / לְתַת דִּין חֲשָׁבוֹן מִפְעֵלָה לְיוֹצֵר עֶרֶב וּבֹקֵר... הַנְּאֻמָּן בְּפִקְדוֹנוֹ יִחְזַרְנָה לוֹ כְּרִצוֹנוֹ... וְאֲשֶׁר נִפְשׁוּ לֹא חִיָּה אֵיךְ יִזְכֶּה לְאוֹר הַבֹּקֵר". אדם הולך לישון, ומי יתקע לו כף שיזכה לראות את אור הבוקר? על כן מוטב לו להתודות על עוונות שבידו כדרך הבאים להפטר מן העולם. הבנה זו שופכת אור גם על חלק מן הפסוקים הנאמרים בקש"ה:

אָנִי שְׁכַבְתִּי וְאֵיִשָּׁנָה הִקְיִצוּתִי כִּי ה' יִסְמְכֵנִי : (תהלים ג', ו)
ה' הַעֲלִית מִן שָׁאוֹל נַפְשִׁי חַיִּיתֵנִי מִיּוֹרְדֵי [מַיְרָדֵי קַרְיָ] בּוֹר : (שם ל', ד)
כִּי רָגַע בְּאֶפְסוֹ חַיִּים בְּרִצּוֹנוֹ בְּעֶרֶב יְלִין כִּי וְלַבֹּקֵר רָנָה : (שם ו)

בפסוקים הראשון והשלישי נִכְרַת תחושת הבטחון והתלות בה' בזמן השינה. הפסוק הראשון מתאר את הגורם האחראי לקימת אדם משנתו – ה', ואלו הפסוק השלישי מתאר את תחושת האדם בשכבו ובקומו. בשכבו הוא לן מתוך בכי כי מי ידע מה ילד לילה, ובקומו הוא מרנן לה' על שזכה לראות את אור היום.

בדברים אלו הושם דגש על תודעת האדם העומד לישון ומכין עצמו למותו באמצעות וידוי. אולם, מה תפקידה של ק"ש במצב זה? אבקש להתבונן בסיפור מותו של רבי עקיבא:

בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. אמרו לו תלמידיו: רבינו, עד כאן? אמר להם: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה בכל נפשך – אפילו נוטל את נשמתך, אמרתי: מתי יבא לידי ואקיימנו, ועכשיו שבא לידי לא אקיימנו? היה מאריך באחד עד שיצתה נשמתו באחד. יצתה בת קול ואמרה: אשריך רבי עקיבא שיצאה נשמתך באחד.⁴⁸ (סא:)

ענינה של פרשית 'שמע' הוא קבלת עול מלכות שמים (ב', ב בדברי רבי יהושע בן קרחה). בזה מובן גם כיצד מועילה ק"ש להנצל מן החטא, וכפי שמפורש בדברי החינוך (תכ):

⁴⁸ יתכן שכך יש להסביר את מנהגו של רשב"ן לקרוא ק"ש שוב ושוב עד שנרדם, כדי שתצא נשמתו באחד, מתוך קבלת עול מלכות שמים.

משרשי המצוה, שרצה השם לזכות עמו שיקבלו עליהם מלכותו ויחודו בכל יום ולילה כל הימים שהם חיים, כי בהיות האדם בעל חומר נפתח אחר הבלי העולם ונמשך לתאוותיו צריך על כל פנים זכרון תמידי במלכות שמים לשמרו מן החטא.

ברם לא ברור עדיין מדוע יש ענין מיוחד לקבל עול מלכות שמים דוקא לפני המות? יתכן שהדברים רמוזים בדברי החינוך: "שרצה השם לזכות עמו שיקבלו עליהם מלכותו ויחודו בכל יום ולילה כל הימים שהם חיים".

הזכות (שהיא חובה) לקבל את מלכות המלך שמורה לחיים בלבד. "כל אֲשֶׁר תִּמְצָא יָדְךָ לַעֲשׂוֹת בְּכַחַךְ עֲשֵׂה כִּי אֵין מַעֲשֵׂה וְחֻשְׁבוֹן וְדַעַת וְחֻכְמָה בְּשֵׂאוֹל אֲשֶׁר אַתָּה הַלֵּךְ שָׁמָּה" (קהלת ט', י). מסופר על הגר"א שבשעת מיתתו אחז בציצית ובכה על כך שלא יוכל לקיים מצות ציצית בעולם הבא.⁴⁹

אם יכול אדם לבור לו מצוה אחת אחרונה שיעשה בעת פטירתו מן העולם, איזו מצוה יבור לו? מצוה שהיא קודמת לכל המצוות! "יקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואחר כך יקבל עליו עול מצות" (ב', ב). כשמקבל אדם על עצמו עול מלכות שמים – בעת שהוא קורא ק"ש – הרי דבר זה קודם לכל המצוות.⁵⁰

לאחר העיון ראיתי שכך פירש הרב יששכר תמר בפירושו לירושלמי, בקיצור דבריו:

אחרי שהשינה אחד משישים כמות מהראוי שתצא נשמתו בקבלת עומ"ש ומצוות ואכן קוראים ק"ש לגוסס ביציאת נשמה וכ"ה בברכות ס"א ע"ב דר"ע קרא ק"ש והאריך באחד עד שיצתה נשמתו באחד. (עלי תמר א', א)

נספח – הצעה בשיטת הירושלמי

מקובל להגיד (וכך גם הוצגו הדברים בראשית המאמר) שהירושלמי מסכים עם הבבלי בנוגע לאפיה של קשש"ה – שמירה מפני המזיקין. אמנם, יתכן שיש מקום להציע קריאה אחרת בדברי הירושלמי. כאמור לעיל, הירושלמי עובר לדון בקשש"ה מתוך דיון קודם בשאלה האם מותר לדבר לאחר ק"ש או לא:

⁴⁹ ראה איש ההלכה עמ' 36.

⁵⁰ מקובל לדרוש שרבי עקיבא לא קרא ק"ש סתם כך אלא מפני שאותו זמן היה זמן ק"ש. בדברי הצעתי כיוון מעט שונה, ומי שכנראה הלך בכיוון הזה הוא רועי קליין הי"ד, שקרא ק"ש בעת שמסר נפשו כדי להציל חייליו.

וחכמים אומרים עד חצות: רבי יסא בשם ר' יוחנן הלכה כחכמים רבי יסא מפקד לחברייה אין בעיתון מתעסקא באוריתא אתון קרייה שמע קודם חצות ומתעסקין (מילתיה אמרה שהלכה כחכמים)⁵¹ מילתיה אמרה שאמר דברים אחר אמת ויציב.⁵²
(ירושלמי א', א)

רבי יסא מנחה את החכמים המבקשים ללמוד תורה בערב, שקודם יקראו ק"ש ורק לאחר מכן ימשיכו ללמוד. ניתן להתלבט באיזה מקרה מדבר רבי יסא. הפני משה על אתר מבין שהוא עוסק בק"ש שבבית הכנסת. אולם, לאור המשך הירושלמי (המספר על רשב"ן שקורא קש"ה טוב ושוב עד שהוא נרדם) אפשר להציע כי הוא מדבר דוקא על קש"ה, כאשר התלמידים נמצאים איש איש בביתו. מפסיקתו של ר' יסא מוכיחה הגמרא כי הוא סבור שניתן לדבר לאחר ק"ש.⁵³ לאחר מכן עובר הירושלמי לדון בק"ש בבית הכנסת:

תני הקורא את שמע בבית הכנסת בשחר יצא ידי חובתו בערב לא יצא ידי חובתו מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית ר' הונא בשם רב יוסף מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב כשכיל להכריח את המזיקין. מילתיה אמרה שאין אמר דברים אחר אמת ויציב.

הברייתא מחלקת בין הקורא בבית הכנסת ק"ש של שחרית לקורא ק"ש של ערבית, שהראשון יוצא ידי חובתו והשני איננו יוצא ידי חובתו. בטעם החילוק מביאה הגמרא את דברי ר' הונא בשם רב יוסף המסביר מדוע קוראים קש"ה, ומדבריו מדייקת הגמרא שאין לדבר לאחר ק"ש. הסבר זה נתקל בשני קשיים מרכזיים:

- א. כיצד דברי רבי הונא מסבירים מה החילוק בין שחרית לערבית? הלא הוא עוסק בקש"ה והברייתא דנה בק"ש שבבית הכנסת!
- ב. אם קש"ה נתקנה בעבור המזיקין בלבד, מדוע אין לדבר אחריה? הרי היא איננה כק"ש של שחרית שיש לסומכה לתפלה ועל כן אין לדבר אחריה!

⁵¹ בכתב יד לידן הועבר קו על שורה זו.

⁵² על פי הירושלמי אומרים "אמת ויציב" גם בק"ש של ערבית, ולא רק בזו של שחרית. מקור השינוי בין ערבית לשחרית מצוי בבבלי (יב).

⁵³ יש לדון לפי דברי רבי יסא מהי המשמעות של אמירת "אמת ויציב", שכן ודאי לא מדובר על סמיכת גאולה לתפילה. ניתן להציע שמדובר בחיתום לכל ק"ש; כיון שיש דרישה להוסיף את תיבת "אמת", ראו לנכון חכמים להוסיף גם את תיבת "ויציב".

לחלופין, ניתן להבין שרבי יסא סובר כי אכן יש להוסיף עוד קטעים מברכת אמת ויציב לאחר קש"ה, בדומה להוספות שאנו מוסיפים היום בקש"ה.

ההסבר המקובל הוא שבק"ש של ערבית יש לכוון במיוחד כדי להבריא את המזיקין, ועל כן מי שקורא בבית הכנסת אינו יכול לצאת ידי חובתו. אמנם, כפי שבעל ספר חרדים עצמו מתקשה בכך בתחלת דבריו, דברים אלו יכולים להתוסף כטעם המצוה, אך מדוע נאמר שמי שקרא בפועל בבית הכנסת – לא יצא ידי חובה?⁵⁴

יתכן שיש מקום להציע שאין רבי הונא בא להסביר את טעמה של קש"ה אלא את טעמה של ק"ש בבית הכנסת! על פי הצעה זו, כך יתבאר דבריו: "מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב" לאחר שקרא בבית הכנסת? מפני שקריאתו בבית הכנסת היתה "בשביל להבריא את המזיקין".⁵⁵ אמנם, ק"ש העיקרית היא קש"ה ואחריה אין להפסיק בדיבור. אם נאמץ הצעה זו, נוכל לקשור את דברי רבי הונא לדברי רבי יוסי:

תני הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת אמר רבי יוסי אין קורין אותה בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה.

אין ספק שהצעה זו קשה מעט בלשון הירושלמי,⁵⁶ אך יש לה יתרון עניני בלתי מבוטל, ולא באתי בזה אך להעיר.

לְכַב בְּשָׁמַי שְׁמַי קָדָם שְׁחָקִים וְעֲרָבוֹת
וְנִלְחָם לְמִיחְדֵי שְׁמוֹ שְׁחָרוֹת וְעֲרָבוֹת
עֵתֵר הָעֵתֵר לְמַפְלָלִים לֶךְ דְּבָרֵי עֲרָבוֹת
יִשְׂרָאֵל עֹמְסִי וּמְקִיפִי לְפָנֶיךָ בְּעֲרָבוֹת

⁵⁴ אמנם עיין שם בסוף דבריו שהסיק שיש לומר שהקב"ה צִוָּה על הברחת המזיקין בדרך זו.

⁵⁵ ההנחה היא שה"מזיקין" כאן אינם אותם מזיקין שנידונו בחלקים הקודמים במאמר. המזיקין כאן עשויים להיות השדים המחכים לאדם בדרכו מבית הכנסת לביתו, או באופן פשוט יותר: שודדים ודומיהם (ראה רש"י במדבר כ"ג, כד ד"ה לא ישכב).

⁵⁶ במקבילה במדרש תהלים ד', ה [ט] לא ניתן להסביר כך: "תנן הקורא קריאת שמע בבית הכנסת שחרית יצא ידי חובתו, ערבית לא יצא ידי חובתו, אלא אם כן חוזר ומתפלל בביתו, מה טעם, כדי להבריא את המזיקין מן הבית".

עם זאת, המשך המדרש אינו עולה בקנה אחד עם הירושלמי: "ואין אומרים דבר אחר אמת ויציב, הני מילי מאמת ויציב של שחרית". על פי המדרש, הדיון בירושלמי נוגע בכלל לק"ש של שחרית, הצעה שאינה מסתברת כלל ועיקר בירושלמי עצמו. ניתן אם כן לטעון שהמדרש אמנם מושפע מן הירושלמי, אך מפרש אותו באופן שאינו תואם למשמעות הארץ-ישראלית המקורית שלו. טענה זו קשורה לדיון הנטוש במחקר על תארוך זמן המדרש (ראה: רייזל, ענת. מבוא למדרשים. תבונות, תשע"א, עמ' 281–283).